

Comparative analysis of Ghareeb-e-Mami form of two versions of Ajaib al-Makhluqat and Ghareeb al-Mujudaat Qazvini (11th and 10th century A.H. versions)

Zainab Karimi Baba Ahmadi¹ | Abolghasem Dadvar^{2✉}

1. PhD student in comparative and analytical history of Islamic art, Faculty of Arts, Alzahra University, Tehran, Iran. Email : Z.Karimi@alzahra.ac.ir
2. Professor of Art Research Department, Faculty of Arts, Alzahra University, Tehran, Iran (corresponding author). Email : a.dadvar@alzahra.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article	"Ajaibnamehs" are one of the conventional traditions of Islamic historiography rooted in the oral culture of the people and are considered a kind of visual encyclopedia. This research aims to compare the relationship between text and image and to examine the differences and commonalities of the subject of research in two illustrated versions in paintings with the theme of human body, animal body, plant body, celestial bodies, strange and strange creatures (combined) dragon, Simorgh, Demon and angel pay. The content of this research is qualitative and descriptive-analytical with a comparative approach. Writing has been done by studying library documents and analyzing pictures, examining the text and image, and analyzing the differences and commonalities of the versions. The statistical population of this article is the two copies of Ajaib al-Makhluqat and Ghareeb al-Mujudat Qazvini (11th and 10th century A.H. versions) from the Organization of Records and the National Library of the Islamic Republic of Iran and the National Library of France. This article, in line with the goals, seeks to answer these questions: 1. How many types of strange creatures are there in Qazvini's two versions of Ajaib al-Makhluqat and Ghareeb al-Mujudat (11th and 10th century AH)? 2. Aspects of commonality and formal difference (taking into account the classification in question 1, what are the two versions of the research subject? The results indicate that the types of creatures in the manuscripts under study include: humans, animals, plants, constellations, divine stories and narrations, and strange and bizarre creatures (combined). The similarities and differences between these two manuscripts in terms of color, the way of drawing elements in realism and moving away from realism, visual details, the use of imagination, the style of penmanship, the use of narrations in the text of the original manuscript, and fidelity to the text can be traced.
Article history: Received: 21 May 2024 Received in revised form: 31 December 2024 Accepted: 06 January 2025	
Keywords: form, strangeness, Aja'ib al-Makhluqat wa Ghara'ib al-Mawjudat, Persian painting	

Cite this article Karimi Baba Ahmadi, Zainab, Dadvar, Abolghasem. Comparative analysis of Ghareeb-e-Mami form of two versions of Ajaib al-Makhluqat and Ghareeb al-Mujudaat Qazvini (11th and 10th century A.H. versions), *Journal of Art Studies*, (2024), 2(1), 1-19. DOI: 10.22111/jart.2025.48803.1057

© Karimi Baba Ahmadi, Zainab; Dadvar, Abolghasem.

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

DOI: 10.22111/jart.2025.48803.1057

Extended Abstract

"Ajaibnamehs" are one of the conventional traditions of Islamic historiography rooted in the oral culture of the people and are considered a kind of visual encyclopedia. This research aims to compare the relationship between text and image and to examine the differences and commonalities of the subject of research in two illustrated versions in paintings with the theme of human body, animal body, plant body, celestial bodies, strange and strange creatures (combined) dragon, Simorgh, Demon and angel pay. The content of this research is qualitative and descriptive-analytical with a comparative approach. Writing has been done by studying library documents and analyzing pictures, examining the text and image, and analyzing the differences and commonalities of the versions. The statistical population of this article is the two copies of Ajaib al-Makhluqat and Ghareeb al-Mujudat Qazvini (11th and 10th century A.H. versions) from the Organization of Records and the National Library of the Islamic Republic of Iran and the National Library of France. This article, in line with the goals, seeks to answer these questions: 1. How many types of strange creatures are there in Qazvini's two versions of Ajaib al-Makhluqat and Ghareeb al-Mujudat (11th and 10th century AH)? 2. Aspects of commonality and formal difference (taking into account the classification in question 1, what are the two versions of the research subject? The painters of the two versions of depicting strange creatures have used composite forms: 1. human-animal and 2. animal-animal, and despite being strange, neither of them has hideous, ugly, or frightening faces. The two manuscripts of the book Ajaib al-Mukhlukat wa Gharaib al-Mujujud (10th and 11th century AH) studied in this article are in Arabic and their illustrators are unknown, and this is not mentioned in the introduction and illustrations of these manuscripts, as in the originals. These two manuscripts are kept in the National Library of France. The tenth-century manuscript was illustrated in 1001-1059 AH (1650-1650 AD) (URL1) and the eleventh-century manuscript was illustrated in 1141-1142 AH (1763-1762 AD) (URL2).

The Wonders of Creatures is a comprehensive and complete book on the introduction of strange and supernatural beings whose names appear in stories and mystical instructions in Islam and Christianity. In its illustrated versions, it presents religious stories in an illustrated form. The depiction of strangeness is one of the topics that has been popular in ancient works of art and popular belief. For this reason, its reflection in popular narratives of texts on astronomy, geography, and medicine can be followed and observed along with special images that lack rational aspects. It seems that in geographical texts, more attention has been paid to this trend than in other sciences, and one of them is the book The Wonders of Creatures and Strange Beings, by Muhammad ibn Mahmoud Qazvini. In this work, Qazvini acted as a natural scientist and explained the common scientific topics of the time. The work was originally written in Arabic and was published in the Islamic world and then translated into Persian and Turkish; it contains topics on the wonder of beings, humans, angels, seas, astronomy, jinn and devil, and the states of composite and strange creatures of the landscape. In order to reach convincing answers to the questions raised, this research, entitled "Ajaib-e-Nabi", is inevitably categorized by the form of each group. Due to the connection between painting and literature, poetry, and philosophy, what is depicted or not depicted in these pictorial examples of the world of beauty is the intangible manifestation created by man, which is called ajaib; strange (composite) beings are simplified but act very powerfully in terms of creating wonder in the viewer. The aim of this article is to reach a comprehensive and correct understanding of the contribution of the paintings in clarifying the contents of this oldest version of the Qazvin Encyclopedia.

The sources used to write the book Ajaib al-Makhluqat are of two types: works that have already been written in various fields, as well as materials that were narrated by travelers of that time, such as Ibn Fadlan. With regard to question one, it can be said that the illustrations of Ajaib al-Makhluqat are divided into six types of strange creatures. These elements are divided into two branches in the form of creatures: 1. Composite and 2. Composite. Composite creatures are of four types: 1. Human body 2. Animal body 3. Plant 4. Celestial forms. The section describing the forms is related to the initial part of the text of the manuscripts. This classification is divided into more detailed classifications. Composite creatures include two types: 1. Quranic stories and divine narrations 2. Strange and bizarre creatures (composite) divided into dragon, Simorgh, demon and angel. In the third part of the text version of this book, meteorology is discussed and explanations are given in the births of the three groups of humans, inanimate objects and plants. The images related to this part

are included in the form of composite creatures in this research. The second question can be answered as follows: The illustrator, considering the text and also his imagination, has created strange and bizarre images that include the types of categories found in this writing. The color images of this version (tenth century) are completely flat and uniform and have not been used for dimensioning. The drawing style is unrealistic in humans and animals, and close to reality in objects, birds and plants. The brushstrokes are in the form of lines of equal thickness in all points and lack speed and slowness, and the purpose of this work is to separate adjacent colors. Attention to detail, simplicity, and at the same time, clarity in design is noticeable in the drawing of the figures. The image of the woman in this version lacks visual distinctions from the image of the man, and the woman and the man are depicted in almost the same format.

The Ajaibnama are one of the most important sources for understanding the cultural life, beliefs, customs, and beliefs of people over time. The stories and legends narrated in the Ajaibnama contain data about the culture and folklore of the people that we encounter less often in other works. Types of magic, magical benefits and harms of animals, magic spells, objects and stones, and natural phenomena such as mountains and seas, types of divans and supernatural beings such as fairies, jinn, ghouls, nishnas, dwalpa, Dajjal, etc., depict a set of beliefs and beliefs prevalent in each era. For this reason, studying the Ajaibnama contributes greatly to completing the sources of folklore, anthropology, and social history. A comparative study of the Ajaibnama makes it possible to examine the trajectory and evolution, development, or change of people's beliefs and beliefs from one period to another.

The results indicate that the types of creatures in the manuscripts under study include: humans, animals, plants, constellations, divine stories and narrations, and strange and bizarre creatures (combined). The similarities and differences between these two manuscripts in terms of color, the way of drawing elements in realism and moving away from realism, visual details, the use of imagination, the style of penmanship, the use of narrations in the text of the original manuscript, and fidelity to the text can be traced.

Keywords: form, strangeness, Aja'ib al-Makhlūqat wa Ghara'ib al-Mawjudat, Persian painting.

تحلیل تطبیقی فرمی غریب‌نمایی دو نسخه عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات قزوینی (نسخه قرن یازدهم و دهم هجری قمری)

زینب کریمی باباحمدی¹ | ابوالقاسم دادور²

1. دانشجوی دکترای تخصصی تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، دانشکده هنر، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران. رایانامه: Z.Karimi@alzahra.ac.ir

2. نویسنده مسئول: استاد گروه پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران. رایانامه: a.dadvar@alzahra.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: 1403/03/01

تاریخ ویرایش: 1403/10/11

تاریخ پذیرش: 1403/10/17

واژه‌های کلیدی:

فرم،

عجایب‌المخلوقات و

غرائب‌الموجودات قزوینی،

غریب‌نمایی،

نگارگری.

«عجایب‌نامه‌ها» از جمله از سنت‌های مرسوم تاریخ‌نگاری اسلامی با ریشه در فرهنگ شفاهی مردم بوده و نوعی دانشنامه تصویری شمرده می‌شوند. این پژوهش با هدف تطبیق رابطه متن و تصویر و بررسی وجوه افتراق و اشتراک در دو نسخه مصور شده، با موضوع پیکرانسانی، پیکرحیوانی، گیاهی، صور افلاک، موجودات عجیب و غریب (تلفیقی) ازدها، سیمرغ، دیو و فرشته می‌پردازد. مطالب این پژوهش از نوع کیفی بوده و به شیوه توصیفی-تحلیلی با رویکرد تطبیقی است. نگارش، با مطالعه اسناد کتابخانه‌ای و تحلیل نگاره‌های نسخ مورد پژوهش، انجام پذیرفته است. جامعه پژوهش در این مقاله دو نسخه عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات قزوینی (نسخه قرن یازدهم و دهم هجری قمری) از سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران و کتابخانه ملی فرانسه است. این نوشتار و همسو با اهداف، در پی پاسخ به این سؤالات است: 1. در دو نسخه عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات قزوینی (نسخه قرن یازدهم و دهم هجری قمری) چگونه از موجودات غریب موجود است؟ 2. وجوه اشتراک و افتراق فرمی (با در نظر گرفتن دسته‌بندی موجود در سؤال 1) دو نسخه مورد پژوهش چیست؟ نتایج حاکی از این است که: گونه‌های موجودات موجود در نسخ مورد بررسی شامل: انسان، حیوان، گیاه، صورالکواکب، قصص و روایات الهی و موجودات عجیب و غریب (تلفیقی) است. وجوه اشتراک و افتراق این دو نسخه از نظر رنگ، شیوه ترسیم عناصر در واقع‌گرایی و دورشدن از واقع‌نگاری، ریزکاری‌های تصویری، بهره‌گیری از تخیل، شیوه قلم‌گیری، بهره‌گیری از روایات موجود در متن نسخه اولیه و وفاداری به متن قابل‌پیگیری است.

استناد: کریمی باباحمدی، زینب؛ دادور، ابوالقاسم. (1403). تحلیل تطبیقی فرمی غریب‌نمایی دو نسخه عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات قزوینی (نسخه قرن یازدهم و دهم هجری قمری)، مطالعات هنرهای تجسمی، 2(1)، 1-19.

DOI: 10.22111/jart.2025.48803.1057

1- مقدمه

عجایب المخلوقات کتابی جامع و کامل است در زمینه معرفی موجودات غریب و ماورایی که نام این موجودات در اسلام و مسیحیت در داستان‌ها و همچنین رهنمودهای عرفانی آمده است. در نسخه‌های تصویری آن داستان‌های مذهبی را به صورت مصور ارائه داده است. عجایب‌نگاری از مباحثی است که در آثار کهن هنری و باور عامیانه با اقبال مواجه شده است. به همین سبب بازتاب آن در روایت‌های عامیانه متون نجوم، جغرافیا و طب به همراه تصاویر خاص و فاقد جنبه‌های عقلانی قابل پیگیری و مشاهده است. گویا در متون جغرافیایی، بیشتر از سایر علوم به این جریان بذل توجه شده و یکی از آن‌ها کتاب عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات، اثر محمد بن محمود قزوینی است. قزوینی در این اثر به عنوان یک عالم طبیعی عمل کرده و به توضیح مباحث علمی متداول زمانه پرداخته است. تألیف اولیه اثر به زبان عربی بوده و در جهان اسلام منتشر شد و سپس به زبان‌های فارسی و ترکی ترجمه شد؛ دربردارنده موضوعاتی در زمینه شگفتی موجودات، انسان، ملائک، بحر، ستاره‌شناسی، جن و شیطان و احوال موجودات مرکب و غریب منظر است. این پژوهش، برای رسیدن به پاسخ‌های قانع‌کننده برای سؤالات مطرح‌شده، ذیل عنوان عجایب‌نگاری، ناگزیر از دسته‌بندی نقوش براساس شکل هر گروه است. به دلیل ارتباط نگارگری و ادبیات، شعر و فلسفه، آن چیزی که در این نمونه‌های تصویری از عالم حسن به تصویر درمی‌آید یا تصویر نمی‌شود، نمود نامحسوس ایجادشده به دست انسان است که به آن عجایب گویند؛ موجودات غریب (تلفیقی) ساده شده اما از نظر ایجاد شگفتی در بیننده بسیار قدرتمند عمل می‌کنند. هدف این مقاله، رسیدن به درک جامع و درستی از سهم نگاره‌ها در روشن کردن مطالب این کهن‌ترین نسخه دایره‌المعارف قزوینی است. همچنین این مقاله با هدف تطبیق رابطه متن و تصویر و بررسی وجوه افتراق و اشتراک نگاره مورد پژوهش در دو نسخه مصور شده در نگاره‌های با موضوع پیکر انسانی، پیکر حیوانی، گیاهی، صور افلاک، موجودات عجیب و غریب (تلفیقی) ازدها، سیمرغ، دیو و فرشته می‌پردازد. مطالب این پژوهش از نوع کیفی بوده و به شیوه توصیفی-تحلیلی با رویکرد تطبیقی است. نگارش با مطالعه اسناد کتابخانه‌ای و تحلیل نگاره‌ها به بررسی متن و تصویر نسخه‌ها انجام پذیرفته است. جامعه پژوهش این مقاله دو نسخه عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات قزوینی (نسخه قرن یازدهم و دهم هجری قمری) از سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران و کتابخانه ملی فرانسه است. این نوشتار و همسو با اهداف، در پی پاسخ به این سؤالات است: 1. در دو نسخه عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات قزوینی (نسخه قرن یازدهم و دهم هجری قمری) چگونه از موجودات غریب موجود است؟ 2. وجوه اشتراک و افتراق فرمی (با در نظر گرفتن دسته‌بندی موجود در سؤال 1 دو نسخه مورد پژوهش چیست؟

3- پیشینه پژوهش

سابقه هر تحقیق را باید نشانه‌ای از چگونگی مهارت و احاطه دانش محققان از موضوع مورد مطالعه شمرد و هر پژوهش علمی بر پایه، ارکان و نتایج تحقیقات پیشین استوار است. بدین سبب تحقیقات انجام‌شده، در ارتباط مستقیم با موضوع پژوهش هستند و شناخت آن‌ها، ابعاد مختلف مطالعه در مسئله پژوهش را روشن‌تر کرده و راه رسیدن به پرسش‌های حاضر را هموار می‌سازد. پژوهش‌های صورت‌گرفته بر کتاب عجایب المخلوقات به شرح ذیل است: تیموری و چنگیز (1401) در مقاله «اسطوره‌شناسی تمثیلی انسان‌های چند عضوی نقش شده در عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات (نسخه عربی مصور کتابخانه بوردو فرانسه)»، آورده است: ریشه‌یابی دقیق مکانی و زمانی آفرینش موجودات چند عضوی به دلیل مشترکات جوامع کهن در بسیاری از رسوم و نقوش غیرممکن به نظر می‌آید و به دلیل تأثراتی که کشورهای مختلف با ایران داشته‌اند، منجر به تأثیرات زیادی بر هنر در زمینه خلق چنین نمونه‌های اسطوره‌ای شده است. مسعودی امین (1401)، در مقاله «تطبیق شکلی نگاره‌های افلاک در نسخه‌های عربی (678 ق)، فارسی (898 تا 997 ق)، عربی (1148 تا 1168 ق)» «عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات» قزوینی و کتاب «التفهیم لاوائل صناعه التنجیم» به این نتیجه رسیده است که نگاره‌ها و مضامین با موضوع افلاک در سه نسخه عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات قزوینی با هم ارتباط داشته، اما محتوا برای تصویرگری کافی نیست و نگارگر به دلیل ابداع، به اطلاعات متون دیگر، از جمله، کتاب التفهیم لاوائل صناعه التنجیم مراجعه می‌کردند. صادقی‌نیا (1401)، در مقاله «بررسی انسان‌نگاره‌های نسخه خطی عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات (مطالعه موردی نسخه خطی عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی)» تلاش دارد میزان تطبیق متن با نگاره‌های موجود در نسخه منتخب را بررسی کند؛ نگاره‌ها در خدمت متن بوده و در عینیت بخشیدن به توصیفات متن و درک بهتر مطالب به خواننده کمک کرده‌اند مرز میان خیال و واقعیت را درهم شکسته و جذابیت تصاویر را با قدرت تخیل خود دوچندان کرده است. کامیار و زارع خلیلی (1400)، در مقاله «نقش عجایب‌نگاری در سنت دانشنامه تصویری ایران نمونه موردی: دانشنامه مصور عجایب المخلوقات قزوینی» با مدنظر قراردادن اینکه نویسنده (قزوینی) در زمان تصویرگری کتاب در قید حیات بوده، نگارگر آن چیزی را که در متن کتاب آمده، به تصویر درآورده و از هرگونه اضافاتی خودداری کرده است. نگاره‌هایی که در متن اصلی کتاب عجایب المخلوقات به تصویر کشیده شده‌اند، کاملاً در جهت تشریح مفهوم موجود در متن هستند. شایگان، غلامرضا بیگی، سلطانی‌نیا (1400)، در مقاله «بررسی نحله‌های

فکری-اعتقادی مؤثر بر توصیف آفرینش در عجایبالمخلوقات طوسی» اشاره می‌کند که طوسی سعی دارد، توازن را در ارائه آراء، با در نظر گرفتن حساسیت‌های زمانه، برقرار سازد؛ اما بر آرای متشرعان تأکید دارد. نظر طوسی در موضوع آفرینش براساس ماده، مراتب (مدّت) و وسائط بسته شده و نتیجه آن عالم امکان است که دوگانه انسان و روح، مظهر تجلی آن محسوب می‌شود. ذبیحی، سلیم‌زاده، فرخ‌فر (1399)، در «تحلیل تطبیقی شخصیت‌پردازی موجودات تخیلی-تلفیقی در نگاره‌های نسخ عجایبالمخلوقات قزوینی مکتب ایلخانی و مکتب گورکانی» بر این نتیجه اذعان دارند که وجه مشترک شخصیت‌پردازی موجودات تخیلی-تلفیقی در اولین نسخه عجایبالمخلوقات قزوینی (مکتب ایلخانی) و همتای آن در گورکانی هندی، از سبک نگارگری ایرانی و تفاوت آن‌ها، در کاربست رنگ است. حاتمی (1398)، در مقاله «بررسی انتقادی سنت عجایب‌نگاری در جهان اسلام؛ مطالعه موردی عجایبالمخلوقات زکریای قزوینی» می‌نویسد: متن اثر قزوینی نشان می‌دهد که علم در جهان اسلام از حدود سده ششم، به میزان قابل توجهی با آنچه دانشمندان مسلمان سده‌های سوم و چهارم مد نظر داشتند، تفاوت دارد و به انحطاط رسیده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد عجایب‌نگاری حاصل دوران انحطاط علوم در تمدن اسلامی و فاصله گرفتن از رویکردهای تجربی، عقلی، مشاهده‌گرانه و انتقادی است. اشکوری و همکاران (1396)، در مقاله «عجایب‌نگاری در تمدن اسلامی: خاستگاه و دوره‌بندی» به بررسی سرچشمه‌ها، سیر تاریخی و مراحل تطور عجایب‌نگاری‌ها در تمدن اسلامی پرداخته است و از این طریق سه دوره آغاز و شکل‌گیری (قرون 3 و 4 ق)، اوج و شکوفایی (قرون 5-8 ق) و زوال و افول (قرن هشتم به بعد) را برای سیر تاریخی عجایب‌نگاری‌های اسلامی معرفی کرده است.

4- روش پژوهش

این پژوهش با هدف تطبیق رابطه متن و تصویر و بررسی وجوه افتراق و اشتراک نگاره مورد پژوهش در دو نسخه مصور شده در نگاره‌های با موضوع پیکر انسانی، پیکر حیوانی، گیاهی، صور افلاک، موجودات عجیب و غریب (تلفیقی) اژدها، سیمرغ، دیو و فرشته می‌پردازد. مطالب این پژوهش از نوع کیفی بوده و به شیوه توصیفی-تحلیلی با رویکرد تطبیقی است. نگارش با مطالعه اسناد کتابخانه‌ای و تحلیل نگاره‌ها به بررسی متن و تصویر و واکاوی وجوه افتراق و اشتراک نسخه‌ها انجام پذیرفته است. جامعه پژوهش در این مقاله دو نسخه عجایبالمخلوقات و غرائب‌الموجودات قزوینی (نسخه قرن یازدهم و دهم هجری قمری) از سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران و کتابخانه ملی فرانسه است.

5- معرفی نسخ مورد پژوهش

رواج کتاب قزوینی را می‌توان به این دلیل دانست که از جمله کتاب‌های معدود غریب‌نما است که علاوه بر تصویر و جداول نجومی، با نگاره‌هایی مصور شده است که در کمال دقت ترسیم شده است. این گونه تصاویر در متن‌های عربی و فارسی نیز هست. در هیچ کجای کتاب اشاره‌ای به نام نگارگر یا خوشنویس کتاب در نسخه اولیه، نشده است. دو نسخه مورد پژوهش در این مقاله از کتاب غرائب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات (نسخه قرن دهم و یازدهم هجری قمری)، به زبان عربی بوده و نگارگران آن‌ها ناشناخته‌اند و در معرفی و نگاره‌های این نسخ نیز مانند نمونه‌های اولیه، به این مورد اشاره نشده است. این دو نسخه که تاکنون بر آن‌ها به صورت مکتوب مطالعه و معرفی انجام نگرفته است، در کتابخانه ملی فرانسه نگهداری می‌شوند. نسخه قرن دهم در سال 1059-1001 ه.ق (1650-1650 میلادی) (URL1) و نسخه قرن یازدهم در سال 1142-1141 ه.ق (1763-1762 میلادی) (URL2) مصورسازی شده‌اند.

6- تقسیم‌بندی تصاویر موجود در عجایبالمخلوقات

یکی از معروف‌ترین عجایب‌نامه‌ها، عجایبالمخلوقات و غرائب‌الموجودات قزوینی است. وی کتاب را در سده هفتم هجری قمری پدید آورد. این کتاب به عربی در هیئت علم‌الاشیاء و جهان‌شناسی و شگفتی‌های عالم خلقت مشتمل بر چهار مقدمه و دو مقاله است؛ با مقاله اول، در علویات؛ مقاله دوم در سفلیات که شامل عناصر و معدنیات، نباتات و حیوانات است. این کتاب اول بار به اهتمام وستنفلد در 1848م در گوتینگن و ترجمه آلمانی نیمی از آن توسط ه.اته در 1868 میلادی در لایپزیک به طبع رسیده است (دلآوری، 1394: 34). تصاویر موجود در عجایبالمخلوقات در 6 گونه موجودات عجیب تقسیم‌بندی شده است؛ موجودات عجیب در دو شاخه ترکیبی و تلفیقی قرار می‌گیرند. موجودات ترکیبی دارای چهار گونه است؛ شامل: 1. پیکر انسانی 2. پیکر حیوانی 3. گیاهی 4. صرافلاک؛ البته این دسته‌بندی‌ها خود به دسته‌بندی جزئی‌تری تقسیم شده است. همچنین موجودات تلفیقی شامل دو گونه 1. قصص قرآنی و روایات الهی 2. موجودات عجیب و غریب (تلفیقی) اژدها، سیمرغ، دیو و فرشته تقسیم‌بندی شده است (افشار و صدیقی، 1400: 1). نگارگران هر دو نسخه (با فاصله زمانی حدوداً یک قرن) به تصویر درآوردن موجودات عجیب و تخیلی از صور ترکیبی 1. انسانی-حیوانی و 2. حیوانی-

حیوانی استفاده کرده‌اند و صور تخیلی با وجود عجیب‌بودن، هیچ‌کدام چهره‌هایی کریه، زشت و ترسناک ندارند و گویی هدف نگارگر به تصویر کشیدن زشتی‌ها نبوده است.

1-6- پیکر انسانی

7

نسخه عجایب‌المخلوقات با به تصویر درآوردن پیکر انسان با اصول مشخص و نشان‌دادن عواطف در صورت (که در نگارگری مرسوم نیست)، به نمود کلی از انسان رسیده است. این نقوش در عین اینکه از طبیعت الهام می‌گیرند، از قوه تخیل نیز برای خلق انسان استفاده کرده و فردیت را در نظر نمی‌گیرند و انسان در قالب قراردادی به انسان تبدیل شده است. خلق تصویر انسان با صورت و رفتارهای خرق عادت از جمله ویژگی‌های عجایب‌المخلوقات است. انسان در این نسخه با تغییراتی در ساختار و اندام‌های اضافی مانند دست‌ها و سرها به نمایش درآمده که نماد قدرت است یا با صورت ظاهری به کارهایی با نیروی ماورایی طبیعی انجام می‌دهد که این امری غیرمعمول است. این نگاره‌ها بدون سایه‌پردازی تصویر شده‌اند. دسته‌بندی این نگاره‌ها بدین ترتیب است: نقش انسان در نسخه عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات؛ 1. انسان با تغییر ابعاد و تناسبات انسانی / 2. انسان‌های ترکیبی (ترکیب اجزای یک حیوان و انسان) / 3. انسان‌های ترکیبی (ترکیب اجزای یک انسان حیوانات ترکیبی) / 4. انسان با تغییر تعداد اعضا و تغییر تناسبات / 5. انسان با تغییر تناسبات / 6. ترکیب انسان با اجزای یک حیوان. دسته‌بندی بالا برای نسخه اول (قرن دهم) بدین شکل است (جدول 1):

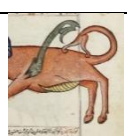
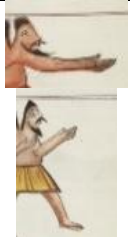
جدول 1. نسخه عجایب‌المخلوقات قرن دهم، برای به تصویر درآوردن پیکر انسان (مأخذ: نگارندگان، 1403).

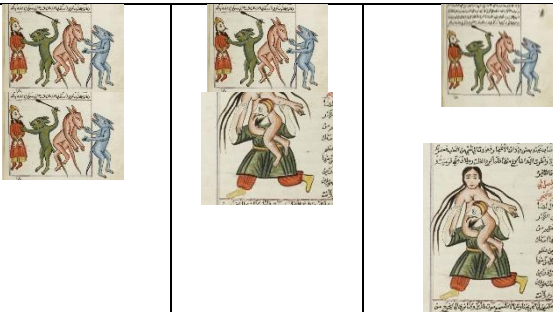
نسخه عجایب‌المخلوقات قرن دهم، برای به تصویر درآوردن پیکر انسان					
ردیف	نوع نگاره	نگاره	بخش انسانی نگاره	بخش‌های غیر انسانی	توضیحات
1	انسان با ابعاد خارج از تعادل				در بخش بالای صفحه ابعاد سر و بدن با هم تناسب ندارند. در بخش پایین صفحه داشتن یک پا برای شخصیت انسان
2	انسان‌های ترکیبی (ترکیب اجزای یک حیوان و انسان)				بخش‌های انسانی و غیر انسانی در هم تنیده‌اند
3	انسان‌های ترکیبی (ترکیب اجزای یک انسان با حیوانات ترکیبی)				این نگاره از بخش کواکب (بخش علمی و ستاره‌شناسی) انتخاب شده است.
4	انسان با تغییر تعداد اعضا و تغییر تناسبات				-
5	انسان با تغییر تناسبات				تأکید بر قوای بدنی

6	ترکیب انسان با اجزای حیوان			ترکیب انسان با وجود دریایی و گریه
---	----------------------------------	--	---	---

همان گونه که پیداست، با توجه به نقش پیکره انسان در دو نسخه، نگاره‌ها فراتر از تزئین صرف هستند و در روشن تر کردن حکایت‌های محمد بن محمود قزوینی مؤثر بوده‌اند. تصاویر این نسخ در خدمت متن بوده و نگارگران هر دو نسخه در به کارگیری غالب عناصر به متن وفادار بوده، اما در برخی موارد جزئی آزادانه عمل کرده‌اند. دسته‌بندی فوق برای نسخه دوم (قرن یازدهم) بدین شکل است (جدول 2).

جدول 2. نسخه عجایب المخلوقات قرن یازدهم، برای به تصویر درآوردن پیکر انسان (مأخذ: نگارندگان، 1403).

نسخه عجایب المخلوقات قرن یازدهم، برای به تصویر درآوردن پیکر انسان					
ردیف	نوع نگاره	نگاره	بخش انسانی نگاره	بخش های غیر انسانی	توضیحات
1	انسان با ابعاد خارج از تعادل			-	به دلیل تغییر تناسبات انسانی، بخش انسانی و غیر انسانی همسان است
2	انسان های ترکیبی (ترکیب اجزای یک حیوان و انسان)				-
3	انسان های ترکیبی (ترکیب اجزای یک انسان با حیوانات ترکیبی)				-
4	انسان با تغییر تعداد اعضا و تغییر تناسبات			-	-
5	انسان با تغییر تناسبات		-	-	-

6	ترکیب انسان با اجزای یک حیوان		بخش انسانی کلیت فرم بدن و بخش غیرانسانی چهره‌ها و داشتن بدنی ترکیبی و داشتن دم است (در این نسخه در دو صفحه جداگانه)
---	-------------------------------------	--	--

6-2- پیکر حیوانی

بسیاری از نقوش حیوانی مربوط به افسانه‌هاست؛ از آنجایی که بسیاری از روایات و داستان‌های عجایب‌نامه‌ها با باورهای امروزی مردم شهرها و روستاهای ایران مطابقت دارد، بررسی و مطالعه نقوش عجایب‌نامه‌ها می‌تواند خاستگاه تاریخی باورها و چگونگی عمومیت و فراگیری آن‌ها را روشن سازد. عجایب‌نامه‌ها و شکل روایت در آن‌ها تأثیر مهمی بر پیدایش «افسانه» برخی دیگر از گونه‌های ادبیات عامه، همچون امثال و حکم نهاده است. درحقیقت می‌توان افسانه را شکل نهایی و فرم‌یافته‌ای از روایت عجایب‌نامه‌ها نامید که در مسیر نوشتاری‌اش به تحول رسیده است؛ حیوانات در نسخه عجایب‌المخلوقات با توصیف ویژگی‌های‌شان و حکایات تاریخی و مذهبی مرتبط با آن‌ها به مخاطب معرفی می‌شوند. نگارگران با بهره‌گرفتن از تخیل به ایجاد نگاره‌های با اعضای بیشتر و بزرگ‌تر از حد طبیعت حیوانات ترکیبی پرداخته‌اند که گاه قابل‌شناسایی نیستند. نقش حیوان در نسخه عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات قزوینی؛ 1. حیوانات طبیعی با تعداد اجزای چند برابر یا بدون داشتن بخشی از اعضای طبیعی یا بزرگ‌تر از ابعاد طبیعی؛ 2. ترکیب حیوانات طبیعی با غرائب؛ 3. حیوانات ترکیبی با غرائب؛ 4. حیوانات ترکیبی (با اعضای حیوانات طبیعی)؛ 5. حیوانات طبیعی (نزدیک‌ترین حالت به طبیعت). دسته‌بندی بالا برای نسخه اول (قرن دهم) بدین شکل است (جدول 3 و 4):

جدول 3. نقش حیوان در نسخه اول عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات قزوینی قرن دهم (مأخذ: نگارندگان، 1403).

نقش حیوان در نسخه اول عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات قزوینی قرن دهم					
ردیف	نوع نگاره	نگاره	بخش انسانی نگاره	بخش‌های غیر انسانی	توضیحات
1	حیوانات طبیعی با تعداد اجزای چند برابر یا بدون داشتن بخشی از اعضای طبیعی یا بزرگ‌تر از ابعاد طبیعی		-		ترکیب مار عظیم‌الجثه و اژدهای هفت سر
2	ترکیب حیوانات طبیعی با غرایب				ترکیب اسب، اژدها، انسان و پرنده
3	حیوانات ترکیبی با غرائب		-		ترکیب گاو، عقاب و انسان با غرایبی از جمله اژدها با ترکیب فیل

4	حیوانات ترکیبی (با اعضای حیوانات طبیعی)				ترکیب فیل با پرنده و پای انسانی
5	حیوانات طبیعی (نزدیک ترین حالت به طبیعت)		-		-

جدول 4. نقش حیوان در نسخه عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات قزوینی قرن یازدهم (مأخذ: نگارنگان، 1403).

نقش حیوان در نسخه عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات قزوینی قرن یازدهم					
ردیف	نوع نگاره	نگاره	بخش انسانی نگاره	بخش های غیر انسانی	توضیحات
1	حیوانات طبیعی با تعداد اجزا چند برابر یا بدون داشتن بخشی از اعضای طبیعی یا بزرگ تر از ابعاد طبیعی				فقط بخش صورت، انسانی است
2	ترکیب حیوانات طبیعی با غرایب				
3	حیوانات ترکیبی با غرائب		-		
4	حیوانات ترکیبی (با اعضای حیوانات طبیعی)				
5	حیوانات طبیعی (نزدیک ترین حالت به طبیعت)		-		

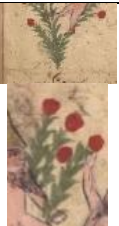
6-3- گیاهی

قزوینی به طور کامل ویژگی های گیاهان را از لحاظ منفعت و ضرر می شناخت، زیرا گیاه شناس همان پزشک و پزشک همان گیاه شناس بود و آن به سبب ارتباط نزدیک این دو حرفه بود؛ از این رو می بینیم که دانشمندان مسلمان از جمله قزوینی احتیاط بسیاری به بررسی گیاهان دارویی می ورزیدند، زیرا آن ها در معالجات شان برای بیماران به آن گیاهان تکیه کامل داشتند و در نزد مورخان اتفاق نظر است

که قزوینی در فهرست اسامی پیشرو علم گیاهشناسی قرار دارد. او به بررسی گونه‌های مختلف گیاهان و منافع آن‌ها اهتمام زیادی ورزید که در آن به دیدگاه‌های ابن وحشیه پیرامون ویژگی‌های عموم گیاهان تکیه داشت؛ اما قزوینی درباره منافع گیاهان بیشترین استناد را به دو کتاب قانون و شفای ابن سینا داشت. قزوینی به خصوص گیاهانی که منشأ غذایی و درمانی برای انسان محسوب می‌شوند را مورد بررسی قرار می‌داد (بیک باباپور، 1392: ۳۰). گیاهان در این نسخه شامل: 1. ترکیب و آمیختگی حیوانات و انسان با گیاهان (منشأ پیدایش این نوع نقاشی از افسانه‌ای در باب درختی در جزایر واقواق مربوط است) 2. نزدیک به طبیعت. بعضی از این نگاره‌ها در جدول نسخه عجایب‌المخلوقات ارائه شده، اختلاط ترکیب‌های سنتی-تزیینی و تخیلی را نشان می‌دهد. دسته‌بندی بالا برای نسخه اول (قرن دهم) بدین شکل است (جدول 5 و 6).

جدول 5. نقش حیوان در نسخه عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات قزوینی قرن دهم (مأخذ: نگارندگان، 1403).

نقش حیوان در نسخه عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات قزوینی قرن دهم					
ردیف	نوع نگاره	نگاره	بخش انسانی نگاره	بخش‌های غیر انسانی	توضیحات
1	ترکیب و آمیختگی حیوانات و انسان با گیاهان				منشأ پیدایش این نوع نقاشی از افسانه‌ای در باب درختی در جزایر واقواق مربوط است
2	نزدیک به طبیعت				

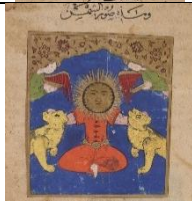
جدول 6. نقش حیوان در نسخه عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات قزوینی قرن دهم (مأخذ: نگارندگان، 1403).

نقش حیوان در نسخه عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات قزوینی قرن دهم					
ردیف	نوع نگاره	نگاره	بخش انسانی نگاره	بخش‌های غیر انسانی	توضیحات
1	ترکیب و آمیختگی حیوانات و انسان با گیاهان				درخت واقواق
2	نزدیک به طبیعت		—		

اخترشناسی از قدیمی‌ترین دانش‌های بشری است. ابوالحسن عبدالرحمن صوفی رازی فسوی استاد ریاضی و ستاره‌شناس برجسته ایرانی سده چهارم است که در دوران دیلمیان در فارس می‌زیست. وی کتاب صورالکواکب را که نسخه تصحیح‌شده‌ای از المجسطی بطلمیوس بود، براساس مشاهدات رصدی خودش تألیف کرد (حسینی و کرمی باباحمدی، 1402: 26). متون و تصاویر مختلف در زمینه علم ستاره‌شناسی و احکام مربوط با نجوم در فرهنگ و تمدن‌ها در غرب و شرق، همچنین بناها و ابزار مرتبط با این علم برجای مانده است. بر طبق یافته‌های اخیر، در کاخ اموی «قصر عمره»، از سده اول هجری، قدیمی‌ترین نقشه آسمانی از صور فلکی در تمدن اسلامی بر جای مانده است (ولس، 1959: 4). در طول تاریخ پیوسته متفکران در پی یافتن دلایلی برای توضیح رویدادهای جهان پیرامون خود بوده‌اند و آسمان را یکی از اصلی‌ترین عوامل وقوع این رویدادها می‌انگاشته‌اند، زیرا نوع تفکر انسان در دوران کهن تفکری نمادین بوده است در تفکر آن‌ها گاه آسمان گره‌گشای اسرار زندگی و رقم‌زننده سرنوشت انسان و بخت او و گاه مسکن و مأوی ایزدان و خدایان بود. توجه به اصل اعتقادی گذشتگان مبنی بر تأثیر داشتن عالم کبیر (کیهان) بر عالم صغیر از اهمیت خاصی برخوردار است (شمس‌الدین، 1394: 2). نقش صورالکواکب در نسخه عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات قزوینی؛ 1. صورالکواکب با نقوش انسانی؛ 2. صورالکواکب با نقوش حیوانی؛ 3. صورالکواکب با نقوش ترکیبی؛ 4. صورالکواکب با نقوش غریب. اگرچه برخی تصاویر گیاه و جانور و اقسام وحوش خیالی است، در بعضی موارد نگاره‌ها به توضیح مسائلی مهم، از قبیل تاریخ تصویر ستارگان و پاره‌ای مسائل تاریخی طبیعی، کمک کرده است؛ دسته‌بندی فوق برای نسخه اول (قرن دهم) بدین شکل است (جدول 7 و 8).

جدول 7. نقش صورالکواکب در نسخه عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات قزوینی قرن دهم (مأخذ: نگارندگان، 1403).

نقش صورالکواکب در نسخه عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات قزوینی قرن دهم					
ردیف	نوع نگاره	نگاره	بخش انسانی نگاره	بخش‌های غیرانسانی	توضیحات
1	صورالکواکب با نقوش انسانی		 	-	
2	صورالکواکب با نقوش حیوانی		-	-	
3	صورالکواکب با نقوش ترکیبی			 	ترکیب انسان، حیوان، فرشته و کواکب

ترکیب انسان، اسب، پرنده و اژدها				4	صورالکواکب با نقوش غریب
				5	صورالکواکب با نقوش اشیا

جدول 8. نقش صورالکواکب در نسخه عجایبالمخلوقات و غرایبالموجودات قزوینی قرن یازدهم (مأخذ: نگارندگان، 1403).

نقش صورالکواکب در نسخه عجایبالمخلوقات و غرایبالموجودات قزوینی قرن یازدهم					
ردیف	نوع نگاره	نگاره	بخش انسانی نگاره	بخش های غیر انسانی	
1	صورالکواکب با نقوش انسانی			-	
2	صورالکواکب با نقوش حیوانی		-		
3	صورالکواکب با نقوش ترکیبی				
4	صورالکواکب با نقوش غریب		-		

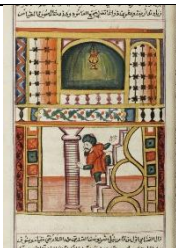
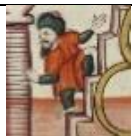
5	صورالکواکب با نقوش اشیا		
---	----------------------------	---	---

1. داستان یوسف پیامبر / 2. درگیری حضرت علی(ع) و اژدها. قصص و روایات الهی در جدول 9 و 10 دیده می‌شود.

جدول 9. قصص و روایات الهی در نسخه عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات قزوینی قرن دهم (مأخذ: نگارندگان، 1403).

قصص و روایات الهی در نسخه عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات قزوینی قرن دهم					
ردیف	نوع نگاره	نگاره	جزئیات	بخش انسانی نگاره	بخش های غیر انسانی
1	داستان یوسف پیامبر	-	-	-	-
2	درگیری حضرت علی(ع) و اژدها				
3	معراج پیامبر و دیدن جهنم				-

جدول 10. قصص و روایات الهی در نسخه عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات قزوینی قرن یازدهم (مأخذ: نگارندگان، 1403)

قصص و روایات الهی در نسخه عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات قزوینی قرن یازدهم						
ردیف	نوع نگاره	نگاره	جزئیات	بخش انسانی نگاره	بخش های غیر انسانی	توضیحات
1	داستان یوسف پیامبر					بخش غیر انسانی: تأکید بر معماری
2	درگیری حضرت علی(ع) و اژدها					
3	معراج پیامبر و دیدن جهنم				-	

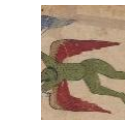

6-6- موجودات عجیب و غریب (تلفیقی): 1. اژدها/ 2. سیمرغ 3. دیو و فرشته. دسته‌بندی فوق برای نسخه دوم (قرن دهم) بدین شکل است (جدول 11 و 12).

جدول 11. نقش موجودات عجیب و غریب (تلفیقی) در نسخه عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات قزوینی قرن دهم (مأخذ: نگارندگان، 1403).

15

نقش موجودات عجیب و غریب (تلفیقی) در نسخه عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات قزوینی قرن دهم					
ردیف	نوع نگاره	نگاره	بخش انسانی نگاره	بخش‌های غیر انسانی	توضیحات
1	اژدها		-		شبیه به مار با طول و عرض بیشتر
2	سیمرغ	فاقد این نگاره	-	-	-
3	دیو/ غول				فرم کلی بدن شبیه به بدن انسان و بال‌ها شبیه به بال پرندگان
4	فرشتگان				شبهت با نگاره‌های انسانی با نمایش بال

جدول 12. نقش موجودات عجیب و غریب (تلفیقی) در نسخه عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات قزوینی قرن یازدهم (مأخذ: نگارندگان، 1403)

نقش موجودات عجیب و غریب (تلفیقی) در نسخه عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات قزوینی قرن یازدهم					
ردیف	نوع نگاره	نگاره	بخش انسانی نگاره	بخش‌های غیر انسانی	توضیحات
1	اژدها		-		-
2	سیمرغ		در حال حمل انسان / شکستن کادر		نمایش ابعاد سیمرغ با قرارگیری کنار عناصر انسانی

3	دیو/ غول		-		
4	فرشتگان				

7- دستاورد بررسی نگاره‌های مورد بررسی در جداول

عجایب‌نامه‌ها از بااهمیت‌ترین منابع برای شناخت حیات فرهنگی، باورها، آداب و معتقدات مردمان در گذر زمان هستند. داستان‌ها و افسانه‌هایی که در عجایب‌نامه‌ها نقل می‌شود، حاوی داده‌هایی دربارهٔ فرهنگ و فولکلور مردم بوده که در آثار دیگر کمتر با آن مواجه هستیم. انواع جادو، فواید و مضرات جادویی حیوانات، باطل‌السحرها، اجسام و سنگ‌ها و پدیده‌های طبیعی مانند کوه و دریا، انواع دیوان و موجودات ماورایی همچون پری، جن، غول، نسناس، دوالپا، دجال و... مجموعه‌ای از باورها و اعتقادات رایج هر عصر را به تصویر درمی‌آورند. به این سبب، بررسی عجایب‌نامه‌ها به تکمیل منابع فولکلور، مردم‌شناسی و تاریخ اجتماع کمک شایانی می‌کند. مطالعهٔ تطبیقی عجایب‌نامه‌ها امکان بررسی خط سیر و تطور، تکامل یا تغییر باورها و معتقدات مردم از دوره‌ای به دورهٔ دیگر را ایجاد می‌کند.

8- نتیجه‌گیری

منابعی که برای نگارش کتاب عجایب‌المخلوقات مورد استفاده قرار گرفته‌اند، دو دسته‌اند؛ آثاری که از قبل در رشته‌های مختلف نگاشته شده و همچنین مطالبی که جهانگردان آن زمان، مانند ابن فضلان، نقل کرده‌اند. با توجه به سؤال یک می‌توان گفت: نگاره‌های عجایب‌المخلوقات در شش گونهٔ موجودات عجیب تقسیم‌بندی شده است. این عناصر در قالب موجوداتی در دو شاخهٔ 1. ترکیبی و 2. تلفیقی تقسیم‌بندی شده‌اند. موجودات ترکیبی، چهار گونه شامل: 1. پیکرانسانی 2. پیکرحیوانی 3. گیاهی 4. صورافلاک است. بخش تشریح صور، مربوط به بخش ابتدایی متن نسخه‌هاست. این دسته‌بندی به دسته‌بندی جزئی‌تری تقسیم شده است. موجودات تلفیقی شامل دو گونه: 1. قصص قرآنی و روایات الهی 2. موجودات عجیب و غریب (تلفیقی) اژدها، سیمرغ، دیو و فرشته تقسیم‌بندی شده است. در بخش سوم نسخهٔ متنی این کتاب در مورد هواشناسی سخن گفته شده و در موالید سه دستهٔ انسان، جماد و نبات توضیحاتی آورده شده است. تصاویر مربوط به این بخش در قالب موجودات ترکیبی در این پژوهش جای گرفته‌اند. سؤال دوم را می‌شود به این صورت پاسخ داد: نگارگر با توجه به متن و همچنین تخیل خود، نگاره‌هایی عجیب و غریب ایجاد کرده است که انواع دسته‌بندی موجود در این نگارش را شامل می‌شود. رنگ نگاره‌های این نسخه (قرن دهم)، به‌صورت کاملاً تخت و یکدست قرار گرفته و برای بعدنمایی به‌کار گرفته نشده‌اند. شیوهٔ ترسیم در انسان‌ها و حیوانات غیرواقع‌نما و در اشیاء، پرندگان و گیاهان به واقعیت نزدیک شده است. قلمگیری‌ها به‌صورت خطوط با ضخامت یکسان در تمام نقاط و فاقد تندی و کندی است و هدف از این کار، تفکیک رنگ‌های مجاور است. توجه به ریزه‌کاری، سادگی و درعین‌حال صراحت در طراحی در ترسیم نگاره‌ها محسوس است. تصویر زن در این نسخه فاقد تمایزات تصویری با تصویر مرد است و زن و مرد در قالب تقریباً یکسان به تصویر درآمده‌اند. صور افلاک در این نسخهٔ عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات قرن دهم در وفاداری با نسخه‌های صورالکواکب عبدالرحمان صوفی و بدون تخیل نگارگر است. صور افلاک جمادی، صور افلاک نقوش انسانی در هماهنگی با نوع ساده‌نمایی این نسخه ساده ترسیم شده و فاقد جزئیات است؛ قصه‌ها و روایات الهی از همین قاعده پیروی می‌کند. نگارگر با نگاهی به باورهای عامیانه، بر جنبه‌های خیر و شر و شرح زندگی پیامبران و ائمه و توصیفات معنویت، با بیان نمادین، نگاره‌هایی

را خلق کرده است. از آنجایی که نگارگری مرتبط با شعر و فلسفه است، آنچه در این نمونه نگاره از عالم حسن تصویر می‌شود و به تصویر درمی‌آید، نمودی نامحسوس است که توسط انسان خلق شده و به آن عجیب می‌گویند؛ مانند براق. موجودات عجیب در باورهای عامه نقش ویژه‌ای دارند. ذهن بشر نخستین، با دیدن مخلوقات تلفیقی و ترکیبی متعجب می‌شد، زیرا خلق آن‌ها شگفت‌انگیز است. موجودات غریب (تلفیقی) شامل: اژدها، سیمرغ، دیو و فرشتگان با تنوع نگاره‌ها، نشان از مهارت نگارگر در پرداختن به موضوعاتی است که گرچه درواقع با آن مواجه نیست، نگارگر قادر است به‌صورت ذهنی فرم‌های متنوعی را تجسم کند. بدن اژدها شبیه به مار (خزنده) است که هم در فرم و هم در ابعاد آن از نظر طول و عرض اغراق شده است؛ طول بدن کوتاه‌تر از نمونه‌های اژدها در نگارگری و عرض آن بیشتر از مار در واقعیت.

رنگ نگاره‌های نسخه قرن یازدهم به‌صورت چند تناژ از یکرنگ روی یک سطح و برای بعدنمایی به‌کار گرفته شده است. شیوه ترسیم در انسان‌ها و حیوانات، اشیاء، پرندگان و گیاهان تقریباً سعی شده است واقع‌نما و به واقعیت نزدیک باشد (با فراموش نشدن بهره‌گیری از خیال). قلمگیری‌ها به‌صورت تندی و کندی است و با هدف ایجاد تنوع خط و ایجاد تمرکز بر پستی و بلندی‌های نگاره است. در نگارگری خطوط نقش مهمی را داراست و تا اندازه‌ای حائز اهمیت است که نبود سایه را کم‌رنگ و حتی از بین می‌برد. بدین‌شکل که خط همواره با ضعف و قوت قلم ترسیم می‌شود؛ با فشار بر قلم قوت (کندی) و با کم‌کردن فشار قلم ضعف (تندی) ایجاد می‌شود. بی‌توجهی به ریزه‌کاری و صراحت و کلی‌گویی در طراحی و رنگ در ترسیم نگاره‌ها قابل توجه است. زن و مرد در این نسخه نیز قالب تقریباً یکسان به تصویر درآمده‌اند (با تفاوت‌های جزئی از قبیل موی بلند برای زنان). صورافلاک در این نسخه عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات قرن یازدهم در وفاداری با نسخه‌های صورالکواکب عبدالرحمان صوفی) و بدون تخیل نگارگر است. فاقد جزئیات بودن و افراط در خلاصه‌سازی نقوش از ویژگی‌های بارز آن است؛ قصه‌ها و روایات الهی نیز پیرو همین قاعده‌اند. از آنجایی که نگارگری مرتبط با ادبیات، شعر و فلسفه است، آنچه در این نمونه تصویری از عالم حسن تصویر می‌شود و به تصویر درمی‌آید، نمودی نامحسوس است که توسط انسان خلق شده و به آن عجیب می‌گویند؛ مانند براق. موجودات غریب (تلفیقی) بسیار ساده‌سازی شده و درعین حال از نظر ایجاد شگفتی در مخاطب بسیار قدرتمند عمل می‌کنند. نگارگر برای موجودات حقیقی و خیالی ارزش یکسانی قائل است و به همان اندازه که در ترسیم موجودات واقعی دقت به خرج داده، برای کشیدن موجودات تخیلی نیز همین روش را به‌کار برده است.

منابع

افشار، لبلا؛ صدری، مینا. (1400). گونه‌شناسی موجودات عجیب در نسخه عجایب‌المخلوقات طوسی (قرن 6 ه.ق). *هنرهای صنعتی اسلامی*. سال پنجم، شماره 2، صص 1-18.

اشکواری، محمدجعفر؛ موسوی، سید جمال؛ صادقی، مسعود. (1396). عجایب‌نگاری در تمدن اسلامی: خاستگاه و دوره‌بندی. *فصلنامه مطالعات تاریخ اسلام*. دوره نهم، شماره 33، صص 29-52.

بیک‌باباپور، یوسف. (1392). *عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات*. تهران: سفیر اردهال.

تیموری، نرگس؛ چنگیز، سحر. (1401). اسطوره‌شناسی تمثیلی انسان‌های چندعضوی نقش‌شده در عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات (نسخه عربی مصور کتابخانه بوردو فرانسه). *فردوس هنر*. دوره سوم، شماره 10، صص 78-91.

DOI: 10.30508/fhja.2024.2013170.1168

حاتمی، امیرحسین. (1398). بررسی انتقادی سنت عجایب‌نگاری در جهان اسلام؛ مطالعه موردی عجایب‌المخلوقات زکریای قزوینی. *پژوهشنامه تاریخ اسلام*. جلد 1، شماره 34، صفحات 89-112.

حسینی، سید رضا؛ کریمی بابااحمدی، زینب. (1402). بررسی تطبیقی شکل و صور تزئینی صورتهای فلکی در سه نسخه صورالکواکب عبدالرحمان صوفی. *جلوه هنر*. دوره پانزدهم، شماره 3. doi:10.22051/jjh.2023.42316.1899

دلاوری، دیانا. (1394). *تحلیل و بررسی تصاویر کهن‌ترین نسخه خطی عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات قزوینی موجود در کتابخانه مونیخ؛ با تأکید بر موجودات بحری*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته ارتباط تصویری، دانشگاه الزهرا.

ذبیحی، مریم؛ سلیم‌زاده، محمدجعفر؛ فرخ‌فر، فرزانه. (1399). تحلیل تطبیقی شخصیت‌پردازی موجودات تخیلی-تلفیقی در نگاره‌های نسخ عجایب‌المخلوقات قزوینی مکتب ایلخانی و مکتب گورکانی. *فصلنامه نگره*. دوره پانزدهم، شماره 55، صص 35-47. doi: 10.22070/negareh.2020.3020

شمس‌الدین، شب‌نم. (1394). *ایکون‌نگاری سیاره زحل/کیوان در نگارگری ایرانی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته پژوهش هنر. دانشگاه هنر اصفهان.

صادقی‌نیا، سارا. (1401). بررسی انسان‌نگاره‌های نسخه‌خطی عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات (مطالعه موردی نسخه‌خطی عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی). پژوهشنامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، دوره بیست‌ودوم، شماره 3، صص 343-370. SID. <https://sid.ir/paper/1055170/fa>

کامیار، مریم؛ زارع خلیلی، مریم. (1400). نقش عجایب‌نگاری در سنت دانشنامه تصویری ایران نمونه موردی: دانشنامه مصور عجایب‌المخلوقات قزوینی. *مطالعات دانشنامه‌نگاری*. دوره اول، شماره 1، صص 179-200.

شایگان، مریم؛ غلامرضابیگی، مریم؛ سلطانی‌نیا، وحیده. (1400). بررسی ویژگی‌های سبکی عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات طوسی با تأملی در سطح فکری. *سبک‌شناسی نظم و نشر فارسی (بهار ادب)*. دوره شانزدهم، شماره 3، صص 137-153.

مسعودی امین، زهرا. (1401). تطبیق شکلی نگاره‌های افلاک در نسخه‌های عربی (678 ق)، فارسی (898 تا 997 ق)، عربی (1148 تا 1168 ق) «عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات» قزوینی و کتاب «التفهیم لاوائل صناعة التنجیم». *فصلنامه نگره*. (62) 17. 211-193. Doi: 10.22070/negareh.2021.13818.2681

Wellesz, E. (1959). An early al-Šūfī manuscript in the Bodleian library in Oxford: a study in Islamic constellation images. *Ars Orientalis*, Vol 3, 1-26.

URLs

URL1: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84324887>

URL2: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8406160j/f1.planchecontact>

Reference

Afshar, L; Sadri, M. (2021). Typology of strange creatures in the version of Ajayib al-Makhluqat al-Tusi (6th century AH). *Islamic Industrial Arts*. Year 5. Issue 2 (7 consecutive). Pages 1 to 18, (Text in Persian).

Ashkevāri M J, Moosavi S J, Sadeghi M. (2017). Wonder Book Writing: Origin and Chronological Classification. *Islamic history studies*; 9 (33): 29-52, (Text in Persian).

Beik Babapour, Y. (2013). *The Wonders of Creation and the Strangeness of the Existences*. Tehran. Safir Ardehal Publications, (Text in Persian).

Delavari, D. (2015). *Analysis and study of the images of the oldest manuscript of the Qazvini Ajaib al-Mkhluqat wa Ghareib al-Mujudat in the Munich Library; with emphasis on marine creatures*. Thesis for the degree of Senior Master in Visual Communication. Supervisor: Eft al-Sadat Afzal Tusi. Advisor: Hajar Salimi Namin. Faculty of Art. Al-Zahra University, (Text in Persian).

Gholamrezabigi M., Shaygan M., Soltaninia V. (2023). Investigating the stylistic features of the Tusi's Ajaeb al-makhloqat and Gharaeb al-makhloqat with a reflection on the intellectual level. *JOURNAL OF STYLISTIC OF PERSIAN POEM AND PROSE (BAHAR-E-ADAB)*, Volume:16, Issue:3: 137-153, (Text in Persian).

hatami A H. Critical Study of wonder book writing tradition in the Islamic World; A case study on Zakaria Qazvini's 'Aja'ib al-Makhluqāt. *Islamhistory* 2019; 1 (34), (Text in Persian). Hatami, A-H (2019). A critical study of the tradition of painting wonders in the Islamic world; a case study of

Zakaria Qazvini's Ajayib al-Makhlūqat. *Research Journal of Islamic History*. Volume 1. Issue 34. Pages 112-89, (Text in Persian).

Shams al-Din, Shabnam. (2015). *Iconography of the planet Saturn/Saturn in Iranian painting. Master's thesis in the field of art research*. Isfahan University of Art, Faculty of Religions and Civilization, (Text in Persian).

19

عنوان مقاله عنوان مقاله عنوان مقاله عنوان مقاله عنوان مقاله عنوان مقاله عنوان مقاله عنوان مقاله عنوان مقاله عنوان مقاله

Sadeghinia, S. (2022). A Study human-motifs of Ajā, 'ib al-makhlū, qā, t wa gharā, 'ib almawjū, dā, t Manuscript (A Case Study of Ajā, 'ib al-makhlū, qā, t wa gharā, 'ib al-mawjū, dā, t of Astan Quds Razavi Central Library Manuscript). *JOURNAL OF CRITICAL LITERATURE AND HUMANITIES*, 22(3), 343-370. SID. <https://sid.ir/paper/1055170/en>, (Text in Persian).

Hoseini, S. R., & Karimi Baba Ahmadi, Z. (2023). A Comparative Study of Constellation Shapes and Decorative Imagery in Three Versions of Abd al-Rahman al-Sufi's "Kitāb Suwar al-Kawākib". *Glory of Art (Jelve-y Honar) Alzahra Scientific Quarterly Journal*, 15(3), 26-39. doi: 10.22051/jjh.2023.42316.1899, (Text in Persian).

Kamyar, M., & Zare Khalili, M. (2021). The role of miraculous writing in the tradition of Iranian visual encyclopedia Case study: Illustrated encyclopedia of The Qazvini's The wonders of creatures. *Encyclopedia Studies*, 1 (1), 179-200, (Text in Persian).

Kazempour, M., & Zadamiri, S. (2023). Retrieving the Shape of War Equipments of the Ilkhani Era, Based on the Pictures of the Historical Sources of the Period. *Glory of Art (Jelve-y Honar) Alzahra Scientific Quarterly Journal*, 15(1), 72-91. doi: 10.22051/jjh.2023.41696.1851, (Text in Persian).

Samkhaniani, M., Akhyani, J. (2023). Manifestation of the Knowledge of 'Properties of Elements' in Persian Mythological and Allegorical Stories (Relying on Nozhat Nameh Alaei, Ajayeb almakhluqat, Javaher Nameh Nezami, and Al Abniyeh an Haqayeq Al Adviyeh), *Textual Criticism of Persian Literature*, 15(2), 1-16. magiran.com/p2596318, (Text in Persian).

Sadeghinia, S. (2022). Study of anthropomorphic figures in the manuscript of Ajaib al-Makhlūqat va Gharayib al-Mu'oodu't (A case study of the manuscript of Ajaib al-Makhlūqat va Gharayib al-Mu'oodu't in the Central Library of Astan Quds Razavi). *Journal of Critical Research in Humanities Texts and Programs*, 22 (3), 343-370. SID. <https://sid.ir/paper/1055170/fa>, (Text in Persian).

Masoudi Amin, Z. (2022). Formal Comparative Study of Cosmos Paintings in Qazvini's "Ajā'ib al-Makhlūqāt wa Gharā'ib al-Mawjūdāt" and "Al-Tafhim li Awa'il Sana'at al-Tanjim" Arabic Version (1280 AD), Persian Version (1500-1599 AD), Arabic Version (1750-1770 AD). *Negareh Journal*, 17(62), 193-211. doi: 10.22070/negareh.2021.13818.2681, (Text in Persian).

Timuri, N; Chengiz, S. (2022). The allegorical mythology of multi-membered humans depicted in the wonders of creation and the wonders of existence (illustrated Arabic version of the Bordeaux Library, France). *Firdaws-e-Honar*. (10) 3. 91-78. DOI: 10.30508/fhja.2024.2013170.1168, (Text in Persian).

Wellesz, E., (1959). An early al-Šūfī manuscript in the Bodleian library in Oxford: a study in Islamic constellation images. *Ars Orientalis Voi.3*, 1-26.

Zabihi, M., Salim-Zadeh, M., & Farrokhfar, F. (2020). A Comparative Study on Characterization of Imaginary-Synthetic Beings in The Miniatures of the Wonders of Creation, by Zakariya al-Qazwini, Schools of Painting in the Ilkhanid and Mughal Eras. *Negareh Journal*, 15 (55), 35-47. doi: 10.22070/negareh. 2020.3020, (In Persian).